

REMENCES I PAGESOS A LA CATALUNYA MEDIEVAL

J.M. Salrach

(UNIVERSITAT POMPEU FABRA)

Del llibre de Paul Freedman, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval* (Vic, Eumo, 1993), n'hem fet una ressenya força detallada a *L'Avenç* (n° 186, novembre del 1994, p. 55-56). Aixó ens estalviarà de fer aquí un seguiment complet del llibre i ens permetrà centrar-nos en alguns punts de major interès per a nosaltres.

I

Freedman és un bon coneixedor dels arxius catalans. Ho demostren les referències a contractes agraris, encomanacions servils, reconeixements de dependència, redempcions i textos legals, que acumula al llarg del seu treball. Sobre aquesta base, i amb un estimable domini de la bibliografia, ha construït un llibre que potser per molt de temps serà obra de referència. De moment és l'única recerca i síntesi global moderna sobre les servituds pageses a Catalunya: ens hem de remuntar a principis de segle, amb l'obra d'Eduardo de Hinojosa, *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña*, per a trobar un treball de temàtica i ambició similar. El llibre anterior de Freedman, *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)* (Barcelona, Edicions 62, 1988), era més circumscrit al tema de les servituds i en alguns aspectes, com la qüestió del *ius maltractandi* i l'actitud dels juristes, potser més profund. Res d'estrany si tenim present que es tractava d'una recopilació d'articles de recerca. La nova obra, una mica en contradicció amb el seu títol (*Els orígens de les servituds*), és més global i amb pretensions sintetitzadores. És lògic. Lluny de limitar-se als orígens de la servitud, Freedman hi examina la formació i extinció de la condició servil, el que difícilment es pot fer sense considerar l'evolució de conjunt de la pagesia. Al mateix temps, el pes d'una llarga tradició historiogràfica, les pròpies opcions de l'autor i la naturalesa de la matèria estudiada l'impel·leixen a ressaltar els aspectes jurídics del tema, sense deixar de tractar, però, els materials. El resultat és un treball important, amb un cert desajustament de conjunt: és més que una història de la servitud pagesa a la Catalunya medieval, però no arriba a ser una història de la pagesia.

II

Una breu descripció del contingut ens mostrarà, però, com s'hi apropa. Freedman comença posant la visual en l'hàbitat, la composició de la família rural i l'autonomia relativa de l'explotació pagesa, el que ens indica la sintonia de l'autor amb corrents renovadors de la historiografia agrària occidental, sobretot l'anglosaxona. A continuació l'interès es centra en l'estudi de la pagesia lliure dels segles IX i X i la pressió senyorial del segle XI: el moviment aprisionador, la primera ofensiva dels feudals i la creació d'una senyoria d'abast encara limitat. La influència de Bonnassie, i el diàleg intel·lectual d'acceptació-refús dels seus plantejaments, és palpable en totes les pàgines d'aquesta part. Encara que, com un ampli sector de la historiografia anglosaxona, tendeix a relativitzar la profunditat de la ruptura social ocasionada per la mutació feudal del segle XI (tesi de Bonnassie), Freedman n'accepta l'existència i, per tant, l'essencial dels components (crisi de les llibertats pageses, la justícia pública i l'autoritat central). L'exemple de les servituds, amb el fenomen de les autodonacions, els primers indicis de redempcions i mals usos i el segon aixecament aristocràtic, tot plegat del segle XII i principis del XIII, és un tema ja més personal de l'autor, encara que la influència del seu mestre, Thomas N. Bisson, hi és ben present. En aquests moments les servituds eren diverses limitacions jurídiques i obligacions econòmiques, no prou ben definides, que afeixugaven a homes de diferent medi i condició social (pagesos, guerrers, ciutadans).

La part més personal del llibre és la relativa al segle XIII, que és quan l'autor situa la cristallització de la condició servil d'un sector de la pagesia, l'oposició entre les dues Catalunyaes per mor de la major difusió dels mals usos a la Vella que a la Nova, la pluralitat de senyors i senyories i la divisió de les tinences pageses en emfitèutiques i servils. És aquí on Freedman mostra coneixements profunds de la problemàtica jurídica. L'essencial de les idees sobre els possibles efectes de la Pesta Negra del segle XIV en el procés d'asserviment, en el sentit de refermar les servituds, ja havien estat exposades per l'autor en anteriors treballs. Freedman enfoca la qüestió de fons de la correlació de forces entre senyors i pagesos i de la reacció senyorial des d'una òptica mercadament demogràfica o quasi exclusivament demogràfica, i això, del que se'n podria fer retret a l'autor, és també evidència d'una mancança greu de la historiografia catalana: la crisi agrària del segle XIV és avui un tema gairebé inèdit a casa nostra. Les pàgines que sobre la qüestió va escriure Pierre Vilar, ara fa quasi quaranta anys a *Le déclin catalan du bas moyen-âge* (1959) i després va ampliar a *Catalunya dins l'Espanya moderna* (1962), encara són el millor que tenim. No han estat superades, i són, per tant, de lectura obligada. A la darrera part del llibre es tracta el període 1388-1486, configurat per

l'agitació pagesa, la guerra civil i la Sentència Arbitral de Guadalupe. Freedman, que no pretén refer la història de la guerra remença, àmpliament estudiada per Jaume Vicens fa més de cinquanta anys (que, en aquest terreny, també continua essent lectura obligada), coincideix amb l'essencial dels plantejaments d'aquest autor, i els reforça amb aportacions pròpies relatives al món de les idees i el dret.

En resum, estem davant d'un llibre notable que, com el conjunt de la producció historiogràfica de l'autor relativa a la pagesia catalana, té el mèrit d'identificar les fites del procés d'asserviment i ressaltar el paper del dret en els orígens i l'abolició de les servituds. Hi ha, en aquest terreny específic, un pas endavant difícilment discutible. Al mateix temps les pretensions de globalitat que informen l'obra serveixen al lector per adonar-se de les mancances, no tant de l'autor com de la historiografia sobre el camp català medieval en la que Freedman es basa quan no treballa amb materials d'arxiu, de recerca pròpia. En aquest sentit es pot dir que, essent aquesta obra una bona contribució al coneixement de la pagesia catalana medieval, no estalvia la consulta dels clàssics de la nostra historiografia.

III

Reflexió recurrent al llarg del llibre és la de la relació entre el dret i la realitat material. Freedman, que sap que algunes de les millors contribucions al coneixement de la pagesia europea medieval s'han fet des de l'angle de la història econòmica (l'obra de G. Bois, per exemple), opta per privilegiar en l'anàlisi els aspectes jurídics i resituar-los. Com si temés ser discutit per això, s'anticipa a les crítiques acusant als historiadors de menysprear les generalitzacions dels juristes, i d'abusar de la dicotomia entre la ficció legal de l'estatut servil i la realitat de l'economia pagesa. Es tractaria, al seu entendre, d'una dicotomia falsa i perversora de la realitat, per quant l'esfera del dret, en darrera instància, li sembla més determinant de l'economia que no pas a la inversa (així segons creiem interpretar de la seva lectura). El raonament és fàcil d'entendre: l'assumpció d'un cos legal (definició de l'estatut servil) hauria servit, com una màquina d'expansió de les servituds, per a situar als pagesos no classificats, i aquesta legalització de les servituds, en condicionar als pagesos afectats, hauria actuat com un condicionant de l'economia rural. A partir d'aquí s'explica que el marc legal domini la reflexió, que l'estatut servil sigui la clau de la revolta pagesa i que la qüestió remença es converteixi en la causa principal de la guerra civil de 1462-72. També es comprèn que, per Freedman, no hi hagi divorci entre el grau de subjugació i el nivell d'explotació de la pagesia, i que el benestar (o malestar) material i l'estatut legal caminin, al seu entendre, plegats. La prevalença del dret en l'anàlisi el porta a

dividir les tinences en emfitèutiques, suposadament lliures de pressió senyorial, i servils, obviament subjectes a pressió senyorial. Tanmateix creiem que l'examen de les superfícies (quan és possible) i de les càrregues que les tinences havien de suportar, que es pot fer amb l'estudi dels capbreus, permet introduir variables i mostrar que la realitat era més complexa, i la fluïdesa social anava més enllà del marc legal.

La impressió és que la teoria jurídica, de manera simplificada, pot juxtaposar tinences lliures i tinences servils, però que en realitat l'emfiteusi o establiment és un sistema articulador que ho lliga tot. La imatge és més aviat la de la superposició: a la base, les relacions socials agràries a la Catalunya Vella reposen en l'establiment emfitèutic, que crea drets i obligacions a pagesos i senyors. Pel damunt, els senyors, segons la correlació de forces, les tradicions, les conjuntures i les voluntats imposen determinats graus de subjugació: les servituds. Encara que potser, com explica Freedman, juristes i notaris, amb la seva visió uniformadora, van intentar definir un *corpus* legal de servituds i aplicar-lo com un tot a una determinada categoria de pagesos, els documents suggereixen diversitat: uns pagesos són qualificats d'homes propis, altres de propis i sòlids, altres de propis, sòlids i afocats i altres de propis, sòlids, afocats i de remença. A uns els documents els atribueixen un, dos o tres mals usos, a altres més. I, per descomptat, si es considera el mas amb el seu conjunt de parcel·les i la varietat de càrregues que havia de suportar, no sempre encaixa la consideració d'unes tinences simplement emfitèutiques amb pagaments suaus i condicions de tinença favorables i unes tinences servils amb pagaments forts i condicions dures, i menys encara si s'estableixen relacions entre càrregues i superfícies. Sovint és cert que els pagesos de remença havien de satisfer rendes fortes a parts de fruits, però no és menys cert que en aquests casos acostumaven a tenir bones tinences.

La prevalença que Freedman sembla atorgar al dret sobre l'economia és també, d'alguna manera, prevalença del dret sobre la força. Les violències feudals dels segles XI i XII, és cert, precedeixen a la cristallització o sistematització jurídica de les servituds, i a la gran expansió de la condició servil. Semblaria lògic, doncs, que la força n'hagués estat la impulsora. Però Freedman, que no ho nega, s'esforça més aviat a mostrar que el dret, legitimador de la violència, va ser a la fi més eficaç en la difusió de les servituds que la pròpia violència. Així l'acció dels legisladors hauria tingut més conseqüències que la brutalitat dels cavalcadors. Seguint aquesta línia de pensament, quan comenta les escriptures d'autodonació servil i les actes de reconeixement de dependència, afirma que al seu entendre és tan real el poder senyorial que hi ha al darrera com les imposicions de definicions legals servils que contenen. Però potser, pensem nosaltres, la qüestió no és tant de realitat com de necessitat: és clar que hi pot haver poder de subjugació social

sense definicions legals, però poden existir les definicions legals de submissió sense un poder que les promulgui i se'n serveixi ?

Estem d'acord, doncs, en que la teoria legal forma part de la realitat. La qüestió està en el lloc que ocupa. Per Freedman, teoria legal i *praxis* social encaixen, ja ho hem vist: no hi ha dicotomia entre condició jurídica i condició econòmica, les tinences servils són pitjors i més econòmicament explotatives que les emfitèutiques, etc. No hi ha, per tant, ficció legal en les servituds. Per moltes implicacions simbòliques (de degradació, segregació i infrahumanitat) que els mals usos, els *ius maltractandi* i la remença tinguessin, hi ha, per damunt de tot, la realitat d'uns pagaments servils que, segons Freedman, eren més lucratiu que la renda. Però aquesta afirmació topa amb les dades documentals. Per més que en ple conflicte agrari els senyors valoressin fort els ingressos que obtenien dels mals usos i la remença (potser per obtenir-ne avantatjoses compensacions en una eventual negociació) el cas és que els cobraments eren aleatoris i a vegades simplement ridículs, en res comparables a les rendes de la terra i dels masos, combinació quasi sempre de rendes a parts de fruits, rendes fixes en producte i rendes en diner de rigorosa prestació anual.

Econòmicament els mals usos i la remença podien tenir per als senyors un interès similar al dels lluïsmes: eren un ingressos suplementaris, en cert sentit aleatoris i inesperats, però a vegades molt lucratiu (1/3 dels béns mobles del pagès en els mals usos de l'eixorquia, la cugucia i l'arsia, i encara més en la intestia), i per tot això benvinguts. Però és clar, que l'objectiu principal de les servituds (com potser, en part, dels lluïsmes) no eren els ingressos directes que podien oferir a les economies senyorial, per importants que fossin, sinó garantir un cert control del medi de producció i de la força productiva. No oblidem que, per la particular configuració del sistema feudal, era el pagès, productor directe, qui realment controlava el procés de producció, mentre que el senyor, des d'una posició política, extraeconòmica, simplement (i ja és molt) el punccionava. El paper de les servituds no era, doncs, irrellevant i en la seva existència hi havia una combinació de força legal i coercitiva i de càrrega econòmica probablement suficients per a dissuadir.

Atès que, excepció feta de casos límits, la fugida del mas ha de ser considerada una opció irreal (el pagès no abandona el mas, sinó que el ven), el conflicte entre senyors i pagesos només podia gravitar entorn de la renda, la terra i la llibertat personal. Pel pagès es tractava de pagar quant menys de tot millor, en el ben entès que l'alliberament progressiu de les rendes de la terra, les càrregues jurisdiccionals i les prestacions servils equivalien a una marxa cap a la propietat i llibertat plenes. Una facultat com el *ius maltractandi*, és a dir, el dret dels senyors de jutjar i castigar els seus pagesos, era sens dubte un instrument dissuasiu per a

frènar o invertir aquestes tendències alliberadores. No hi fa res que en origen el *ius maltractandi* fos una qüestió de les relacions entre els senyors i la monarquia, barallats pel poder jurisdiccional sobre la pagesia; de cara als pagesos, el que importa és que els senyors van obtenir i fer ús d'aquesta facultat coercitiva aberrant.

Tanmateix, l'empresa pagesa, per a funcionar tal com havia estat creada (amb el mas i l'hereu), necessitava d'uns mínims de plasticitat: el pagès havia de poder vendre i comprar terra a fi d'ajustar els components de la seva economia (força de treball i necessitats de consum); havia de poder treure del mas i portar-hi força de treball i de reproducció a fi d'assegurar la continuïtat de l'explotació; havia de poder garantir el relleu generacional, etc. Els contractes d'establiment de masos, des del segle XII, ofereixen aquestes garanties jurídiques, al mateix temps que asseguren als senyors la renda i un control superior sobre el pagès i la terra. Al pagès, como si hi hagués una competència entre senyors pel control de la mà d'obra, se li exigeix que no reconegui més senyor que el senyor del mas, d'aquí que llavors ja sigui anomenat home propi i sòlid. També, como si es temés que pogués fer un mal ús de la necessària facultat de vendre i comprar terra (podria vendre terra del mas a persones privilegiades que es negarien a pagar renda), se li reconeix el dret de vendre però entre consemblants, assegurant sempre al senyor la preempció.

La sortida cap a fora del mas i de la senyoria de joves d'ambdós sexes en edat adulta i, a la inversa, la seva arribada, era quasi sempre una necessitat de la família i l'explotació (menys boques que alimentar, aliances que establir, reproducció que garantir), que el costum i el dret emparen, però aquesta mobilitat de la força de treball i de reproducció no podia pas deixar indiferent als senyors, interessats en garantir la continuïtat de les explotacions i la confiscació del treball en les terres de la senyoria. Des del segle XIII, les clàusules cada cop més precises sobre els heretaments en els contractes d'establiment de masos, la pràctica de la remença (un pagament sovint simbòlic, però necessari, per a noies i nois cabalers) i el mal ús de la ferma d'espoli forçada (tampoc gaire carregosa) devien ser els instruments legals emprats pel senyor per aconseguir-ho. I això no vol pas dir que, des de l'angle del pagès, l'heretament no pogués ser vist com una preciosa garantia d'estabilitat en la possessió del mas, i la remença una obligació injusta, però que permetia resoldre el conflicte per la llibertat mitjançant negociació i pagament. És clar, el mal ús de la cugucia venia a reforçar el control senyorial sobre els intercanvis sexuals de la pagesia i a refermar la família troncal com a base del sistema de relacions socials agràries. La intestia, per últim, forçava al pagès a fer testament a cal notari (la notaria de destret) on les seves voluntats serien ajustades als costums i normes de la senyoria. En aquest context, el mal ús de la eixorquia

sembla més simplement una forma senyorial d'endur-se una bona part de les herències dels eixorcs; i el mal ús de l'arsia o arsina (penalització per l'incendi del mas) també una forma senyorial de lucrar-se aprofitant la desgràcia aliena o potser de penalitzar una forma extrema de resistència.

IV

En resum, les servituds van ser molt importants en la història de la pagesia catalana, encara que es pugui discutir si o van ser econòmicament o políticament o legalment o de tota manera. Tanmateix nosaltres no anirem tan lluny com Freedman quan afirma que van bloquejar la funció alliberadora de la Reconquesta sobre la relació senyor pagès. Les servituds, segons explica, es van propagar sobretot els segles XIII i XIV, quan la Catalunya Nova i encara més les Illes i el País Valencià podien atreure els emigrants. Però ja hem dit que costa abandonar el mas, sobretot per anar a una aventura tan llunyana. Més fàcil és imaginar una possible competència entre senyors relativament propers per atreure la mà d'obra. El resultat serà una mena de compromís desigual. Obviament favorable als poderosos: d'una banda, una combinació de controls i mecanismes dissuasoris (les servituds) i, de l'altra, unes formes negociades de rompuda de vincles (la remença). La història cada vegada més coneguda de famílies remences mostra processos molt llargs i irregulars d'endeutament i acumulació que serien impensables en unes estructures totalment encotillades.

Tampoc podem subscriure l'afirmació de que les servituds van bloquejar la funció alliberadora de la Pesta Negra, és a dir, la idea de Robert Brenner de que l'estructura de classes, rígidament favorable als senyors, va impedir que els pagesos aprofitessin la minva de la renda senyorial i la inversió dels factors oferta-demanda (de terra i mà d'obra) en un sentit favorable per alliberar-se del domini senyorial. Una afirmació d'aquesta mena sembla ignorar la massa de renovacions d'establiment que es van fer als segles XIV i XV, probablement efecte de les ampliacions d'explotacions, que altres documents mostren més clarament. El cas és que l'enfortiment d'un sector de la pagesia, precisament el que dirigeix la guerra dita dels remences contra els senyors, seria segurament impensable sense els processos d'acumulació que la crisi del segle XIV va propiciar. Si les servituds van bloquejar un temps l'alliberament pagès post-Pesta Negra, no van poder impedir la revolta posterior i l'extinció final de les servituds.

Per Freedman no hi ha dubte, es tracta, com ja deia Vicens, d'una guerra de serfs per alliberar-se de les servituds, aguditzades durant el segle XIV. Per tant, la Sentència Arbitral de Guadalupe, en imposar una forma de redempció de les servituds acceptable per a la majoria dels serfs, seria un triomf de la pagesia de

remença. Ja ho hem dit: Freedman va més enllà de Vicens quan exposa de forma més ajustada el procés d'asserviment; quan revaloritza el dret com a instrument d'asserviment; quan exposa els arguments de justificació ideològica de les servituds que esgrimien senyors i juristes, i quan parla de la legitimació moral de la revolta. Però no va més enllà de Vicens en el tema més decisiu de saber per què els pagesos revoltats van guanyar (si és que es pot parlar de victòria) o van poder arribar tan lluny. L'argument clau continua essent el de Vicens: la conjuntura política propícia, l'interés de la monarquia de domesticar els senyors. I sens dubte és cert, com diria E. Serra, que la monarquia va instrumentalitzar el conflicte i el va aprofitar per a obtenir forces d'infanteria en la guerra civil.

Freedman refusa tot paper rellevant als masos rònecs, el que teòricament no ens sembla assenyat. Si, com les fonts conegudes indiquen, el camp va experimentar una forta davallada demogràfica, la qüestió de l'ocupació de les terres i els masos abandonats no podia deixar d'afectar a la relació entre senyors i pagesos. Sobre això les pàgines de Pierre Vilar continuen essent de lectura obligada. Tampoc ens sembla una bona solució passar de puntetes sobre la tesi d'Eva Serra de convertir la guerra remença en guerra pagesa. Si ens deixem enlluernar pels textos jurídics, com per exemple, els projectes de concòrdia (inspirats per la Generalitat) i la Sentència Arbitral de Guadalupe (inspirada pel rei, els seus juristes i els homes forts de cada bàndol), només ens adonarem dels elements d'un compromís de poder a poder. Tanmateix, del text de la Sentència ja sembla deduir-se que els pagesos destinataris són més que els de remença. Si ens fixem en documents menys trascendents, que ens expliquen què feien els pagesos armats quan es posaven en moviment i entraven en una baronia, veurem que el més radicals no només pretenien abolir les servituds sinó també les talles i altres càrregues jurisdiccionals. Naturalment, es tractava en aquest cas d'un desafiament complet al poder senyorial, i es pot sospitar que els més desesperats van posar en perill en algun moment el propi domini directe. Si així fos, difícilment es podria qualificar Guadalupe de victòria de la pagesia.

Dividida la pagesia en pagesos grassos i pagesos pobres, el segle xv hi ha pagesos acumuladors (remences i no remences), imitadors dels models de vida de la societat englobant, que tenen terres cedides en subestabliment i cobren censos emfitèutics i pensions censals, i pagesos endeutats que paguen censos i pensions a senyors, clergues i pagesos grassos. Qui va negociar a Guadalupe sinó els pagesos grassos, aquells que estaven en bona posició per fer-ho? Difícilment aquests podien desitjar posar en qüestió el règim senyorial en el que estaven tan ben integrats. Discutir el domini directe seria posar en perill la part de rendes agràries que havien aconseguit arreplagar (hi havia pagesos que cobraven dels subestabliments més del que havien de pagar als senyors), i tocar la jurisdicció

devia ser tant com qüestionar el sistema d'ordre social que, ensems que el punccionava, els protegia dels inferiors. Què quedava, doncs ? Bàsicament les servituds, aquelles càrregues caduques, entrebancs a la mobilitat d'unes empreses pageses que necessitaven llibertat per créixer.

És possible, com diu Eva Serra, que de Guadalupe el feudalisme en sortís redefinit i, per tant, enfortit o adaptat per a sobreviure durant l'Edat Moderna. En tot cas, penso que si d'alguna mena de victòria pagesa s'ha de parlar seria la victòria d'aquells pagesos com Verntallat, que va ser ennoblit i avui els seus descendents són grans propietaris de la Garrotxa, i com aquell síndic remença de Serinyà, que va engrandir i embellir el mas fins el punt que ell o un dels seus immediats descendents van fer construir a la planta noble de la llar un preciós enteixinat. Hi havia millor manera de demostrar les aspiracions nobiliàries d'una capa social que suposadament havia estat revolucionària ?.

Ja es veu, la lectura de Freedman ens ha portat a reflexionar i polemitzar sobre alguns punts que considerem importants de la història rural catalana. Si el seu llibre no fos important no hauria merescut la pena fer-ho.